

Ключевые слова: титульная нация, вильсоновский «национальный принцип», Версальская система договоров, конституционно-правовой статус Подкарпатской Руси, автономия, русинский вопрос.

SUMMARY
THE FIRST WORLD WAR AND THE
SUBCARPATHIAN-RUTHENIAN QUESTION
(HISTORICAL-TERRITORIAL ASPECT)

Makara M.P. (Uzhhorod)

In the article the fatal consequences of the Versailles treaties open up for ruthenians of Transcarpathia, an ethnic territory dismembered and joined to the newly created states of Central Europe: Czechoslovakia, Poland, Hungary, Romania. As a result of this process the national development and forming of the state system was interrupted. The consequences of the Second World War fixed firmly the privileges of the ruthenians which indicated them as the national minority, but in the membership of the USSR and the independent Ukraine – as a non self-sustaining ethnic group.

Key words: the title nation, Wilsonian «a national principle», the Versailles system of contracts, constitutional and legal status of Subcarpathian Rus, an autonomy, a ruthenian question.

УДК 37.014.1 – 37.014.12 – 94(477)

«ПРОШУ ВИКЛЮЧИТИ МЕНЕ З КОМСОМОЛУ І ДАТИ МОЖЛИВІСТЬ
ВІЛЬНО МИСЛИТИ»: СТУДЕНТСЬКІ ВИКЛИКИ ПОЛІТИЦІ
«ПРОЛЕТАРИЗАЦІЇ» ВИЩОЇ ШКОЛИ УКРАЇНИ В
ПЕРШЕ РАДЯНСЬКЕ ДЕСЯТИЛІТТЯ

Рябченко О.Л. (Харків)

У статті на основі широкого кола архівних джерел і різного роду ego – документів аналізуються форми і методи студентських протестів проти політики пролетаризації вищої школи, розглядаються методи впливу на безпартійне студентство. Робиться висновок, що студентство 1920-х рр. було далеко не таким монолітним і згуртованим, як це представлено в історіографії і розмежовувалось владою на «своїх» за духом і «чужих», що постійно переслідувалися.

Ключові слова: студентство, пролетаризація, «свої», «чужі», студкоми, «чистки», конформісти.

Родившись з крилами, не вчилися літати,
Родившись гордими – навчилися плазувати...
І. Багрянний

Процеси соціальної трансформації в радянській Україні в двадцять роки ХХ ст. постійно привертали увагу дослідників як радянського періоду, так і сучасних. Ця доба отримала чимало епітетів для характеристики – 1920-ті рр. називались переломними, бурхливими, доленосними, кривавими, протирічливими тощо. Всі вони говорять про те, що зазначений період був дійсно незвичайним і до сьогодні залишається цікавим для науковців і митців. Проте, як влучно висловився М. Глазков, чим епоха цікавіша для історика, тим печальніша для сучасника.

Болісно і хаотично відбилися численні реорганізації у всіх сферах життя на долях самих звичайних людей. Були втрачені колишні ідеали, зруйнована сформована століттями система цінностей; замість них з'явилися абстрактні гасла й мрії про «світле майбутнє». Розколоте суспільство було подавлене й деморалізоване, руйнувався багатовіковий уклад життя, розривалися зв'язки

між поколіннями «батьків» і «дітей». На відміну від інших країн Європи того часу, радянська влада відмовилася від принципу етнічної держави й взяла курс на інтернаціональний союз «пролетарів». Класовий підхід взяв гору у всіх сферах суспільно-політичного життя.

Все це не могло не відбитися на вищій школі, життя якої було багатовимірним і на студентах, які по-різному сприймали зміни в країні. Всі вони вимушено ставали якщо не активними учасниками, то свідками й мимовільними заручниками великої драми новітньої історії. Більшовицьке керівництво республіки орієнтувалося на підготовку спеціалістів із робітників і селян, запровадивши так звану політику «пролетаризації». Однак склад студентів протягом зазначеного періоду постійно характеризувався як «дрібнобуржуазний». Серед них значною залишалася частина вихідців з колишніх привілейованих верств населення,

прихильників інших політичних режимів, членів різних партій і співчуваючих їм. За даними партійних комітетів і партійних осередків ВНЗ за 1922 р., буржуазно-кадетське й есеро-меншовицьке студентство становило 7–8% від загальної кількості, але фактично під його впливом у ряді навчальних закладів перебувала значна кількість студентів [50, с.134]. В Одесі, наприклад, під впливом керівників антирадянських угруповань перебувало близько половини студентів [39, с.158, 159]. За свідченням політкомісара Харківського інституту сільського господарства і лісівництва, на початку 1921/22 навч.р. студентство було переважно есерівським чи з націоналістичними поглядами, марксизм ніколи не мав помітного впливу і лише чутки про чистку і перереєстрацію «породили посилене співчуття КП(б)У» [15, арк. 53, 53зв.]. У багатьох ВНЗ України сильними були «пережитки національного романтизму» й енергійно діяли невеликі групи укапістів, які «по можливості, не упускають зіграти на націоналістичних почуттях безпартійної селянської більшості» [67, арк. 171]. «Щирих прихильників Радянської влади з них, звичайно, не буде», – відзначалося в політичному звіті Полтавського ІНО [13, арк.170, 176]. Багатьох студентів звинувачували в «друкуванні й поширенні антирадянських листівок, журналів», в антирадянській агітації, виступах на інститутських зборах [10, арк.8]. «Влада дивилася на них, як на ворогів», – писав П. Сорокін, арешти й обшуки студентів «ідуть пачками» [58, с.79].

У Харківському інституті народної освіти, за спогадами академіка І.М. Буланкіна, який вступив до цього навчального закладу у 1921 р., «вся ця маса проявляла бурхливу активність – не на користь Радянської влади. Боротьба протікала під гаслом: «За ІНО!» чи «за Університет!», що в перекладі на політичну мову значило: «за і проти Радянської влади».

Бурхливі сходки, битком забита аудиторія, яка вереском захвату вітала і підбадьорювала оратора проти ІНО! Вони жалкують, вони протестують проти вигнання науки, притиснення її, зведення науки на «презирливо-практичний ґрунт», вони проти руйнації Університету Наркомосом. Викиньте слово Наркомос, і ви отримаєте несамовитий крик буржуазії про «загибель культури, науки» [1, с.74].

Молодь, яка ще зберігала традиції колишньої школи, «боролася за вільну, незалежну від держави, самоврядну школу, за свободу зборів, сходок, за вільні вибори студентських організацій» [46, с.170]. Цій частині молоді протистояли невеликі за чисельністю партійні і комсомольські організації, але не у всіх ВНЗ у 1921-22 навч.р. такі осередки були створені [76, арк.60]. За даними Я. Звігальського та М. Іванова, їхня загальна кількість зростала щороку,

але протягом десятиліття так і залишалася невеликою – від 6,1% у 1923/24 н.р. до 19,9% у 1926/27 навч.р. [27, с.361] Проте, як ніхто інший, «на тлі цієї розбурханій стихії – маленька група товаришів-комуністів (осередок нараховував 20-30 чоловік), спаяна залізною дисципліною, єдиною волею – незначна меншість – настійно і вперто проводила свою лінію» [1, с.74]. Компартійні та комсомольські осередки творили «великі діла», невтомно працюючи із студентством, «адже склад його був страшенно різноманітний. Боролися з меншовиками, есерами, троцькістами, обивателями. ... Хоча нас, комуністів, було небагато, ми завжди виходили переможцями. Маса студентська йшла за нами», – згадувала проф. Д.С. Шапіро [81, с.57]. Вірніше, цій «масі» довелося згодом піти за комуністами, бо, як свідчать їхні опоненти, в різнобарвному студентському середовищі на початку 1920-х рр. «співчуття комунізму убавало, як тала вода» і у ВНЗ чітко окреслені були «два непримиримі табори, кожен із яких живе своїм власним життям» [42, с.169-170]. Студенти усвідомлювали необхідність боротьби, опору й тісного співробітництва «усіх, у кому не згаснув ще дух протесту й прагнень, дух старої й вічної нової вищої школи, усіх, кому дорогі іще ідеї демократії...» і закликали: «Не будемо сторонніми глядачами російської трагедії, не будемо пасивно, покійно – терпляче переносити всі знущання й всі знущання над падаючим почуттям власної гідності. Будемо громадянами» [8, с.8].

Всілякі «ухили» спостерігалися і серед комсомольсько-партійної меншості, та з ними відразу ж рішуче боролися. Як відмічалось в доповіді осередку Харківського технологічного інституту від 10 жовтня 1923 р., «хворобливий ухил групи в декілька чоловік, що спостерігався в травні, ліквідовано. Натхненник групи знаходиться під спостереженням осередку, а справа його передана в ДКК, сама група відразу ж розпалася, її члени стверджують, що були введені в оману» [17, арк.51]. В студентській періодиці також повідомлялось, що частина комуністичного студентства часто забувала «партійну дисципліну» і, наприклад, разом з іншою молоддю «відзначала Тетянин день в той час, коли вірні своєму слову і принципам комуністи надзвичайно енергійно проводили кампанію проти святкування річниці університету» [44, с.36]. Нарком освіти РСФСР А.В. Луначарський згодом визнав, що в перші роки радянської влади його спілкування зі студентами було рівнозначно перебуванню в таборі постійних ворогів [55, с.212].

Студентство не обмежувалося протистоянням усередині навчальних закладів. У лютому-березні 1922 р., протестуючи проти нового «Положення про вузи», застрайкували професори

Києва, Одеси, Кам'янця–Подільського [80, с.92], а у Москві, Петрограді, Харкові й інших містах пройшли студентські мітинги й демонстрації [42, с.171]. Під час Кронштадських подій лідери есеро-меншовицького студентства намагалися організувати акції на підтримку тих, хто виступив проти більшовицького режиму. У багатьох ВНЗ Києва, Харкова, Одеси розповсюджувалися есерівські прокламації, особливо під час Московського процесу над есерами. За відсутності фактичного матеріалу важко говорити про природу їхнього походження, але у звіті Київського ІНО, наприклад, вказувалося, що ці листівки розповсюджувалися в інституті не студентами [67, арк.172]. На думку проф. А.В. Квакіна, навіпки, антирадянські партії активно вели роботу серед студентства і через нього впливали на робітників і селян [31, с.470]. Та, як відмічали сучасники, до протестів влада залишалася глухою, а найчастіше відповідала новими арештами [58, с.79]. У 1921-1922 рр. у ВНЗ України проходили арешти студентів – членів партій меншовиків та есерів. Наприклад, у середині вересня 1922 р. за належність до партії РСДРП(м) у Харкові було заарештовано двадцять чоловік [62, с.161]. Усіх їх було звинувачено «у друкуванні і розповсюдженні нелегальних антирадянських листівок, журналів, в антирадянській агітації серед робітників, у влаштуванні цілої низки нелегальних зборів...» і вислано за кордон і в Туркестан [10, арк.8].

Переважаюча більшість колективів ВНЗ насторожено ставилася і до всіляких радянських нововведень. Наприклад, за словами політкомісара Кам'янецьких вузів С. Чалого, «професори і частина студентів ІНО зустріли думку про колектив підтримало лише 15% студентів, а коли колектив було проголошено обов'язковим для всіх співробітників, частина студентів залишила інститут [76, арк.48]. Протест проявився і в псуванні майна ІНО, і в портреті В. Винниченка, що висів в одному з приміщень цього інституту, і в саджанні буряків догори корінцями [33, с.53]. А 2 червня 1922 р. в Одесі на Катерининській вулиці рано вранці біля стіни одного з будинків було поставлено тіло померлої людини з яскраво червоним прапором в руках і надписом на лобі: «Товариші, за мною!». Через велике скупчення зівак і «явне паплюження радянської влади» ЧК довелося негайно прибрати труп [4, с.7].

Враховуючи важливість роботи у ВНЗ, у серпні 1922 р. за рішенням ЦК КП(б)У було створене Центральне бюро комуністичного студентства, а наприкінці цього ж року при Київському, Катеринославському та Одеському губкомах – губернські бюро [53, с.149]. Ці бюро при підтримці ЦК КП(б)У та ДПУ намагалися контролювати студентство, вивчаючи особовий склад конкретного ВНЗ щодо політичної благонадійно-

сті і партійної належності та збираючи інформацію про всілякі явища антирадянського характеру в студентському середовищі, а також про політичні настрої студентства.

Політика комуністів по відношенню до студентів була продуманою і достатньо послідовною, поєднувала в собі методи ідейного тиску і адміністративного впливу на своїх противників [31, с.494]. Та частина студентів, яка була «нездатна піддаватися політичному впливу і не відповідала духу пролетарської школи», була звідти «вичищена» [76, арк.46-47]. Велика роль у пролетаризації належала міцному репресивному апарату ВЧК–ДПУ, що «...працював як ніколи й зіграв значну роль у революціонізованні вищої школи» [64, с.32]. Чекісти пильно спостерігали за молодим поколінням країни на предмет його політичної лояльності. У цьому їм активно допомагав комсомол, зацікавлений в усуненні ідейно-політичної конкуренції з боку некомуністичних організацій молоді.

В інформаційних зведеннях органів безпеки в розділах «професура», «студентство», «учителство», «інтелігенція», обов'язково фіксувалися «ідеологічні напрямки в різних групах, ступінь впливу серед них різних антирадянських і українських політичних угруповань» [80, с.91]. У зведеннях ДПУ відмічалось, що характерною рисою студентства є «посилення міщанської психології з абсолютною перевагою елементарно-матеріальних інтересів над усіма іншими» [80, с.91], що молодь, яка навчається, значно більше схильна до сприйняття антирадянської ідеології, ніж інші її групи [52, с.11]. Факти, наведені у таких документах, досить однобічні, відібрані з метою підкреслити масштаби загрози для радянської влади з боку контрреволюційного руху в студентському середовищі (інколи самі звичайні виступи студентів проти Дальтон-плану, що вводився у ВНЗ, і відстоювання лекційної системи викладання розцінювалося як «контрреволюція»). У доповіді ОДПУ за 1924/25 р. підкреслювалося, що проти студентських контрреволюційних організацій у Москві, Ленінграді, Ростові, Криму, в Україні проведена 31 масова операція. Оперативним шляхом було розкрито кілька таємних організацій, зокрема, «Аргонавти» – підпільний гурток Сімферопольських студентів-літераторів з містичним ухилом. Особлива увага зверталася на ліквідацію в Києві «угруповання студентів, які поставили своєю метою здійснення цілого ряду терористичних актів проти відповідальних працівників. Група нібито мала програму есеро-кадетського духу – сумбурну, але сміливу й рішучу. Називала вона себе «Київська організація єдності» [50, с.56].

Встановити вірогідність «контрреволюційності» й «антирадянськості» ліквідованих ДПУ студентських організацій досить важко, але аналіз доступних нам матеріалів переконує в

тому, що багато з них насправді просто не існували, а «підривна діяльність» студентів фальсифікувалася.

Партійні організації ВНЗ всіма можливими методами намагалися виявити «неблагонадійних» серед студентства й довідатися про їхні політичні настрої. Із цією метою в студентське середовище запроваджувалися спеціальні представники ДПУ, які повинні були відслідковувати настрої студентства й передавати інформацію відповідним органам. Відомий український поет Тодось Осмачка згадує про них: «... Ще будучи студентами ВІНО, ми проходили з Косинькою [Косинка (Стрілець) Григорій Михайлович – відомий український новеліст – О.Р.] коридором інституту, і враз він мене штовхає таємничо ліктем і шепоче: – поглянь праворуч... Дивлюся. Переходить нам шлях наскоси студент в односторонній червоноармійській з планшеткою на ремінці через плече... – «Сек...». Це значить – поміж студентський шпигун. ... в нього в планшетці списки неблагонадійних студентів... Він, кажуть, з нею і спить...» [49, с.96].

В архівах можна виявити документи про діяльність ВЧК-ОДПУ, партійних і радянських органів з впровадження сексотів у студентське середовище. Так, у лютому 1921 р. на ім'я голови Полтавського губчека надійшло секретне прохання від губернського відділу народної освіти провести як студента свого представника у зв'язку з тим, що склад «студентів Полтавського історико-філологічного факультету в політичному відношенні і відносно виконання декретів і розпоряджень радянської влади має потребу в інтересах радянської влади присутності серед студентів постійного представника губчека» [12, арк.221]. Такі «представники» могли мати навіть «соціально-вороже» походження. Наприклад, коли в 1924 р. з Вищого ІНО в результаті соціально-академічної перевірки був виключений студент М.С. Шелудченко, що походив з родини священика, то в Київську губернську комісію із соціально-академічної перевірки студентів надійшов спеціальний лист під грифом «абсолютно секретно» від начальника Київського губвідділу ОДПУ Іванова, у якому повідомлялося, що «Київський відділ ОДПУ просить відновити вищезгаданого, тому що він є секретним співробітником КГВ ОДПУ й залишення його студентом ВІНО необхідно в інтересах роботи» [71, арк.158]. Іноді змушене розконспірування сексота відбувалося з міркувань матеріального порядку: «Секретний відділ просить звільнити від плати за правонавчання співробітницю СВ, ст[удент]ку 4 курсу мед ін[ститу]ту, тов[ариш] Вінник, через одержувану нею невелику заробітну плату і на утриманні якої знах[одиться] стара мати. Пом[ічник] начсекретвідділу ССЧ ДПУ УСРР Райський» [69, арк.338].

Для вербування інформаторів використали різноманітні методи, аж до погроз і шантажу [50, с.51]. Разом з тим, незважаючи на тісний зв'язок чекістів з комсомольцями, останні мало цікавили ОДПУ як агентів. Із цього приводу голова ДПУ УСРР В.А. Балицький відверто висловлював свої міркування в ЦК КП(б)У відносно роботи членів ЛКСМ в органах: «Робота в органах ДПУ в секретно-оперативній галузі вимагає від співробітника виняткової витримки, такту й глибокого, вдумливого підходу, а цими якостями члени ЛКСМ, через свою молодість, у багатьох випадках не володіють. Найчастіше спостерігається зайва, що шкодить справі, гарчачність. Іншим негативним фактором є та обставина, що робота в органах ДПУ віднімає у працівника в добу в середньому 10-12 годин. Члени ЛКСМ, будучи перевантажені роботою, не мають можливості поповнювати свої знання й відриваються від союзнного життя. Якщо ж член ЛКСМ навчається й веде активну роботу із союзнної лінії, то в таких випадках суцільно й поруч страждає робота чекістська. З позитивних сторін слід зазначити бажання членів ЛКСМ працювати в органах ДПУ й повна відсутність тенденції до відходу. В органах ДПУ повинні працювати члени ЛКСМ не менше 18 років, стійкі, витримані й ті, що не піддаються дурним впливам. Використовуватися можуть спочатку на технічній роботі, щоб одночасно мати можливість навчатися...» [77, арк.77].

Всесилля й уседозволеність ВЧК-ОДПУ справляли на багатьох студентів, як і на більшість населення, сильний психологічний вплив. Багато студентів, особливо непролетарського походження, боялися чекістів, очікуючи від них постійної небезпеки. Про це докладно написано в літературі [43; 82]. Втім, чекісти боролися не лише з непролетарськими студентами чи з активістами із внутрішньопартійної опозиції, а й з молоддю, яка наважувалася давати свою оцінку подіям, що відбувалися. Такі студенти відразу ж потрапляли до розряду «неблагонадійних», або «чужих» і проти них застосовувалися репресивні заходи. Про це відверто писалося в емігрантській пресі: «На Великій Україні є, крім «урядового» студентства, яким керує комячейка, тисячі придушеної студентської молоді, що мовчить, бо «благоденствує». Воно заховає в собі одиниці чи невеликі гуртки, про яких можна сказати, що вони мають світогляд. Але вони не можуть з'явитися на денне світло, бо на сторожі задержання стану «благоденствія» стоїть ... ЧК» [78, арк.27].

Щоб мати можливість продовжувати навчання, студенти вимушені були приховувати свої політичні погляди чи симпатії. Та навіть в соціологічних опитуваннях, що були надзвичайно популярні в ті роки, можна зустріти щирі відповіді. Наприклад, під час аналізу відповідей на питання: «Який політичний лад ви вважаєте

кращим і сучаснішим для України і Росії?» (анонімне анкетування студентів Харкова у травні 1923 р.), виявилось, що 74% є прихильниками Радянської влади, 2,57% – демократичної республіки, 0,08% – буржуазної республіки, 0,15% – монархії, 0,4% – анархії, 10,3% – інших, а 12,5% не відповіли на це питання [30, с.11]. До розряду «інших» ввійшли відповіді, в яких явно відчувалося, що автор не мав бажання прямо відповісти на це питання і намагався видумати таку відповідь, щоб «і вівці були цілі, і вовки ситі», а дехто заявляв, що вони в цій справі мало тямлять і затрудняються відповісти [30, с.11]. Таким чином, з застереженням можна говорити про те, що понад 25% студентів ВНЗ Харкова не були прибічниками дій більшовиків.

Відкрито ж про свої переконання (наприклад, в анкетах, які заповнювали при вступі до ВНЗ чи під час перереєстрації), говорили одиниці. Наприклад, студент Харківського медичного інституту Є. Хорошавін в анкеті 1921 р. вказав, що співчуває меншовикам [68, арк.120]. У 1923 р., коли його було за це виключено із V курсу інституту, він пояснював, що в той час знаходився «під враженням страшних заключних ударів, від яких загинули залишки російської контрреволюції, а заодно із ними і немало осіб, які не мали ніякого відношення до громадянської війни і яких не можна було назвати ворогами Радянської влади. З іншого боку, я тоді вважав, що найвірнішим шляхом у розвитку соціалістичного руху є еволюційний процес» [68, арк.120]. Звичайно ж, студентів з такими поглядами відразу виключали із інститутів, бо більшовики не могли дозволити їм закінчити навчальні заклади й поставити тим самим під удар рішення завдань перелетарської революції. Кадрова концепція керівників партії й держави в 1920-і рр. складалася, в узагальненому вигляді, у наступному: неважливо, яких *фахівців* дасть вища школа; важливо, щоб вони були *ідейно* віддані радянській владі [55, с.214]. І переважна більшість після «вчищення» на словах починала «каятися» і переконувати різноманітні інстанції у помилковості своїх минулих поглядів й у відданості більшовикам: «Придивляючись до творчої роботи Радянської влади і її ідейного керівника РКП, задумуючись над розвитком громадянської війни і можливих результатів і наслідків, розмови з товаришами і, нарешті, процеси з есерами в Москві привели мене до твердого переконання, що лише тактика РКП, чесність і послідовність її тез і формул і зможе втримати захоплені позиції і прискорити рух на шляху до соціалізму. Зараз я твердо і впевнено можу заявити, що РКП в моїй особі знайде широкого прибічника і співчуваючого їй громадянина. Є. Хорошавін, 14 травня 1923 р. Харків» [68, арк.120].

Студентам доводилося опановувати більшовицьку риторику для того, щоб переконати

всілякі комісії у своїй «щирості» до влади і вони це робили, щоб мати можливість закінчити ВНЗ і влаштуватися у новому суспільстві. В іншому разі, за словами одного із вчищених студентів, вони замість «путівки в життя» отримували «вовчий квиток» [72, арк.25-26].

Протистояння між владою і студентством виявилось також з перших кроків реорганізації управління вищими навчальними закладами. Як відомо, право участі в управлінні студентство виборювало тривалий час. З цього приводу неодноразово відбувалися страйки, зокрема у Харкові весною 1917 р. [24, арк.183зв]. Підтримавши це прагнення, радянське керівництво відразу ж почало вносити корективи у діяльність головних представницьких студентських виборних організацій – студкомів. Обиралися ці організації на загальностудентських зборах і мали досить широкі повноваження, що навіть дозволяли втручатися у сферу управління вищим навчальним закладом. Наскільки значною була роль студкомів в житті інститутів, прекрасно демонструють спогади проф. К.В. Майстрах, яка була секретарем цієї організації у Харківській медичній академії. Згадуючи перший рік свого навчання (1921/22), вона відмічає: «Чим тільки не займався наш студком! Безпомічний деканат, в якому всі справи знаходилися в безпорядку, не мав змоги налагодити заняття на курсі. Студком складав розклад занять і лекцій, домовлявся про заняття з окремими професорами і викладачами, з якими не міг домовитися деканат. Він же (студком) клопотався про отримання трупів і доставляв їх в анатомічку, сприяв налагодженню практичних занять і з інших предметів ... студком реєстрував студентів, заводив особові справи, видавав студентські квитки і залікові книжки (матрикули)» [41].

Важко переоцінити значення цих організацій в налагодженні навчального процесу у ВНЗ, крім того, їхнє представництво було обов'язковим у факультетських, предметових та інших комісіях. А питання організації побуту і матеріального забезпечення взагалі повністю знаходилися в компетенції студкомів. Що ж змусило компартійні осередки ВНЗ змінити своє ставлення до них, розпочати втручання у їхню діяльність, скорочувати повноваження і врешті решт ліквідувати?

Питання про роботу студкомів постійно перебувало в центрі уваги партійного керівництва. Так, влітку і восени 1921 р. на нарадах з політкомісарами і представниками комуністичних осередків ВНЗ відмічалось, що втручання студентських організацій в сферу управління навчальними закладами в поточний момент недопустиме, оскільки «дрібнобуржуазна більшість в ВНЗ намагається захопити ініціативу» [16, арк.2.6]. Саме тоді й було намічено курс на звуження прав студентських організацій.

Інспекторські обстеження ВНЗ та політичні звіти вказують на те, що різнобарвні студентські маси не бажали слідувати за комуністичною меншістю і намагалися захопити ініціативу у свої руки, обираючи представників до студкомів поза списками компартійних осередків. Наприклад, у звіті Вишого ІНО імені М. Драгоманова в Києві зазначається, що у другому півріччі 1922 р. до головної студентської організації на двох старших курсах ФПО (із трьох наявних!) не пройшли списки компартійного осередку, а більшість збрала енергійна група укапістів, котрі «не упустили можливості зіграти на націоналістичних почуттях частини безпартійного селянського студентства» [67, арк.165, 171]. Газета «Комуніст» повідомляла, що у Катеринославському медичному інституті при виборах нового студкому відбулася запальна сутичка пролетарського студентства з «дрібнобуржуазним». Робота студкому цього інституту була визнана «незадовільною», оскільки в ній була відсутня «класова лінія» [34]. В інших ВНЗ при виборах студентських організацій також досить часто розігрувалися бурхливі сцени, оскільки не лише питання до них, а й рішення готувалися заздалегідь на засіданнях компартійних та комсомольських осередків. Чітко визначався склад виступаючих і персоналії, які мали увійти в різні студентські комісії і за які потрібно було голосувати. Численні листи і спогади доносять нам розповіді про методику прийняття «потрібних» рішень на всіляких сходках. Драматург О. Корнійчук згадував, що «коли проходили студентські збори, нам партійні керівники ставили завдання – провести в президію робітфаківців. Це було важко, оскільки синки непманів, анархістів і буржуазних націоналістів вели активну боротьбу проти комуністів і комсомольців. Розгорялась класова боротьба в старих стінах Київського університету» [35, с.403]. Коли компартійні списки не проходили, могло відбутися декілька разів переголосування і навіть підтасування результатів голосування. Ці факти широко висвітлювалися у нелегальній літературі. Наприклад, у журналі революційно-соціалістичної молоді «Революційний авангард» за травень 1923 р., вилученому у студента Харківського ІНО Б.Г. Немеріцького, писалося про ситуацію на хіміко-фармацевтичному факультеті ІІ МДУ, де, «незважаючи на рівновагу сил, комуністи продовжували третирувати безпартійних, не даючи можливості їм висловитися» [20, арк.116зв.]. В результаті опозиція покинула збори, а решта прийняла потрібні постанови. Після цього відбувся відхід безпартійної маси від громадського життя і остаточне захоплення створених організацій в руки комосередку [20, арк.116зв.]. Коли ж пролетарській меншості не вистачало теоретичної підготовки для переконання, зауважує О.Корнійчук, в хід пускалися «останні аргументи» у вигляді кулаків [36, с.13].

У випадку бойкоту запропонованих комуністами списків, застосовувалися репресивні заходи до новообраних представників. Прояви власної думки не залишалися безкарними, переслідувалися як ті студенти, які наважилися висловити свої пропозиції щодо кандидатів до студкому чи інших організацій, так і ті, хто обирався, навіть проти своєї волі. Типовою можна вважати ситуацію на виборах до предметних комісій, які відбулися взимку 1923 р. на біологічному циклі факультету професійної освіти Київського ІНО. На цих зборах список, виставлений комосередком, не пройшов, тому їх оголосили недійсними. Один із студентів – Д.Я. Мірошниченко, обраний всупереч вказівкам, писав: «Незважаючи на це, якась ініціативна група взялась на свій ризик продовжувати збори. Не знаю, хто виставив мою кандидатуру в ту комісію, але мене теж обібрали [обрали – О.Р.] на тих зборах, нікому я згоди на це не давав, але факт стався. На збори дивився я як на шутку і ніякого значення цим виборам не надавав. Але після виборів наш курсовий уповноважений тов. Бровченко сказав мені, що це справа серйозна і за те, що я не відмовився від кандидатури, мені може бути кепсько, бо то виступала опозиційна група» [71, арк.87]. На наступних виборах «я знов був обраний, бо студентство бачило, що я більше як інші цікавлюсь академічним та громадським життям... Зірвані збори закінчились співом «Ітернаціоналу» [71, арк.84]. Незважаючи на те, що Д.Я. Мірошниченко походив із селянської родини, до вступу на навчання працював учителем у трудовій школі і був членом правління Конотопського Союзу Робос, підкомісія з соціально-академічної перевірки студентів Київського ІНО 10 грудня 1924 р., а слідом і Губернська комісія, вичистили Д.Я. Мірошниченка як «соціально-непридатний елемент» [71, арк.90-91].

Паралельно з тиском на «неблагонадійних» та ініціативних студентів, партійні функціонери визнали за необхідне звзунти права студентських організацій [16, арк.6]. З осені 1923 р. пропонувалося реорганізувати старі студкоми із загальностудентських демократичних організацій в студкоми, що обираються лише членами профспілок і комнезамів [16, арк.18]. Весною 1924 р. студкоми були повністю ліквідовані, а їхні функції повністю перейшли до профспілкових організацій [5, с.100]. Відтоді, саме профспілки отримали функцію контролю за чистотою студентських лав, які бачилися виключно робітничо-селянськими. Як згадує проф. А.М. Утевський, керівництво профспілок «головним чином знало, що потрібно змінювати, а як змінювати, уявляло собі досить туманно» [65, с.67]. До 1928 р. ці організації вже об'єднували 70% студентства [56, с.40]. Студентство, яке не погоджувалося з існуючим становищем, замкнулося в колі вузьких академічних інтересів. Неофіційне суспільне

і партійне життя «зовсім заглухло». Незадоволені, звичайно, були, в душі вони, можливо, і обурювалися, але в переважній своїй більшості мовчали і корилися. «Комосередок може бути задоволеним – казарменний режим зробив свою справу» [20, арк.116зв.]. В іншому разі, як писала газета «Правда»: «Товаришам, яких язик нерідко заводять за межі більшовизму, зараз пора сказати, що довго так тривати не може і вони нам не товариші» [51].

Наступна хвиля студентського незадоволення і вуличних демонстрацій була викликана так званою «соціально-академічною перевіркою» 1924 р. Зважаючи на те, що списки виключених вивішувалися не відразу після засідання комісії і без зазначення причин виключення, повідомлення про звільнення «кожен студент зустрічав із сильним хвилюванням. Дехто плакав і істерично викрикував: «Навколо брехня і неправда», «Необхідно організуватися», «Так туманити дорослих людей неможливо». Молодь вимагала чітко формулювати мотиви позбавлення права навчання, але в Київському медичному інституті, наприклад, «члени комісії не реагували на вимоги студентів, вони навіть не вважали за потрібне говорити з виключеними. Коли ж врешті-решт були оголошені причини виключення, враження від них залишилося у студентів непримемне. Наприклад, студенту, який працював на виробництві, оголосили, що його виключено за відсутністю виробничого стажу. Розповсюдилися слухи, що із медичного інституту мають виключити 900 осіб» [77, арк.17].

Рішення місцевих комісій викликали гнів та обурення однієї частини студентства, паніку – в іншій. Масштаб трагедії маленької людини важко виміряти статистикою, як і передати душевний стан виключеної з ВНЗ людини. Розпач і зневіру у справедливості донесли до нас спогади Д. Нитченка: «Який то жах зразу відчутти, що ти опинився за бортом життя, що ти нікому не потрібний, відчутти й бачити, як від тебе всі тримаються осторонь... Кілька днів я ходив, як прибитий, під страшною депресією. Я бачив, що життя для мене закінчене. Увечері я пішов на вокзал із наміром кинутися під поїзд. Ходжу по перону і чекаю першої нагоди. Нерви напружені, душить мене страшна розпука, хоч я в житті нікому ще не зробив жодного зла, але мушу гинути...» [45, с.71]. Ми знаємо немало прикладів самогубства студентів як реакцію на несправедливість. Добровільно позбавляли себе життя навіть через залишення на повторний курс, як це вчинила студентка Полтавського ІНО О. Кальна, яка, за словами її матері-селянки, «не мала змоги перенести це лихо» [14, арк.41].

Виключені із Київських ВНЗ, відмічав начальник Київського окружного ДПУ Іванов, настроєні озлоблено і нервово. Окремими студентами висловлювалася думка про помсту і терор.

У Медичному інституті група студентів спробувала закликати, шляхом розповсюдження прокламацій, до терору над «якоби учинявших над ними насиліе учасниками проверочных комиссий» [77, арк.16]. Терор вважався необхідним для того, щоб привернути увагу Європи на насилля над молоддю. Багато студентів пов'язували пожежу в КПІ з діями виключених студентів, а деякі із них говорили, що «це потрібно робити і в інших вузах, бо демонстрація протесту не подіє належним чином». З'явилися листівки такого змісту: «Товариші студенти! За час нашого перебування в стінах інституту ми пили гірку чашу насилля і, нарешті, 1924 рік нам пропонує випити її до дна. Знущуються над особистістю, топчуть її ногами, нас душать за горло, щоб ми голосували «одногосно» – Гринюки, Карпуси, Герасимови, Кислюки та інша сволота за наказом «з центру» творять свою кайнову справу. Людей, які голодали, які у неймовірно тяжких умовах гризли граніт науки, позбавляють можливості користуватися результатами своєї праці. Нам кинули виклик, ми, студенти, його приймаємо. Не хникати, не принижуватися, а діяти повинні ми, не демонстраціями на вулицях, де ми безпомічні, а озброєною рукою терориста, ми цих жалогідних трусів-негідників зможемо примусити себе поважати. Ми будемо такими ж безпощадними, як безпощадні вони з нами. До дії, товариші студенти! Група студентів. Гринюки, Карпуси і К-о... «мементо морі» [77, арк.20]. Студенти цього інституту навіть збиралися звернутися за допомогою до місії тред-юніонів, яка прибула в цей час до Москви і мала побувати в Києві.

Листівки із закликом до молоді прокинутися від „зимової сплячки” з'явилися і в Харківському медичному інституті: «Пам'ятайте, що ми сила, що ми зможемо примусити з собою рахуватися, пам'ятайте, що наше «Я» зможуть почути не лише тут, але і там. Пам'ятайте, що лише рішучістю дій ми зможемо досягнути своєї мети і знищити «соціалістичних народних робітничо-селянських погонщиків» [22, арк. 66, 68].

Звичайно ж, найбільш активні студенти, які протестували проти чистки, були заарештовані. Стівідсотковому пролетарію О. Давиденку, брата якого загинули на фронтах громадянської війни, перебуваючи в лавах Червоної Армії, за розповсюдження листівки-протесту довелося «закінчувати навчання» на Соловках [22, арк. 66, 68]. А за словами В. Бруновського, який 1926 р. міг вести точну статистику страт ДПУ у Бутирській тюрмі, у 1926 р. із Києва у цю тюрму було привезено 76 «бандитів», серед них – вісім студентів, які організували протест проти академічної чистки. Всі вони були страчені [3, с.132].

Безкомпромісна боротьба партії зі своїми політичними супротивниками в студентському середовищі була невід'ємною частиною ідеології

режиму, що складався в період НЕПу, режиму, що за багатьма параметрами був авторитарним і в кінці 1920-х рр. трансформувалася в тоталітарну систему [31, с.474]. В авторитарних суспільствах побутує спрощена система цінностей, що апелює до розмежування «своїх» і «чужих». Непохитна віра лідерів більшовиків в те, що має бути один шаблон світосприйняття, що багатомірність поглядів небезпечна, диктувала необхідність постійних пошуків «ворогів» і стала характерною ознакою суспільної поведінки.

Дихотомію «свій – чужий» вважають базовою для людської свідомості, вона лежить в основі формування національної і соціальної ідентичності [59, с.473]. Природно, що уявлення про «своїх» і «чужих» змінюється в залежності від епохи і культурної традиції. У 1920-ті рр. розподіл на «своїх» і «чужих» наповнюється ідеологічним змістом. В цей час бути «своїм» означало, як відмічають дослідники, перш за все, бути рідними за духом, за ідеологією, за поглядами, а не кровноспорідненими людьми [9, с.91]. Щоб стати «своїм» у студентському середовищі, вихідцям із непростих родин доводилося відірватися від батьків, причому із оголошенням в періодиці, постійно доводити, що вони не підтримують з ними ніяких зв'язків. Рідний по крові може стати чужим, навіть рідну матір, якщо вона стала ворогом, не можна жаліти, а потрібно знищувати: «В такие дни таков закон: Родную мать встречай штыком, Глуши ее прикладом» [40, с.523]. За словами М.Хвильового, то була дійсність: справжня життєва дійсність – «хижа й жорстока, як зграя голодних вовків. Але це була й єдина дорога до загірних озер невідомої прекрасної комуни» [66, с.59]. Тому не випадково найвагомішою причиною для призначення робітфаківця Журавльова політкомісаром Кам'янецького робітфаку вважалося те, що «його молода рука не здригнулася навіть в той час, коли потрібно було віддати революційний обов'язок зрадившому справі революції своєму рідному батькові, брату і сестрі. Він їх убив, бо вірність революції поставив вище родинних зв'язків» [76, арк.55]. Лише в тому випадку людина ставала «своєю», коли рідним для себе вважала те, що є рідним для радянської дійсності. Тож «чужих» з легкістю виявляли в середовищі «своїх», знявши з них «машкару» – в сімейному колі, серед друзів, однопартійців тощо. У кінці 1920-х рр. їх величали «вовками в овечій шкурі» [6; 7], «тарганами у шпарах» [54], постійно акцентуючи на тому, що їх до «наших вузів пролізли сотні й тисячі». Вони надзвичайно сильні і небезпечні, тому їх рекомендувалося викривати і знищувати.

Безпідставні звинувачення і виключення із ВНЗ були своєрідним зняттям для підтримки серед студентів стану жаху і непевності. Характеризуючи студентський склад ВНЗ, тодішня пропагандистська машина безуспішно викори-

стовувала таку нову лексику, яка раз і назавжди закріпила в масовій свідомості негативний образ «соціально-ворожого» студента. В даному випадку доцільніше використовувати поняття «чужого», оскільки «соціально-ворожими» студентами досить часто ставали вихідці із робітничо-селянського середовища, тобто «свої» за походженням, але «чужі» за духом, ті, що засумнівалися у вірності і непогрішимості «лінії партії». Такі внутрішні вороги вважалися набагато небезпечнішими за інших, саме проти них спрямовується основний удар влади. Порівняння «чужих» студентів з тваринами є яскравим проявом зооморфізму як складової частини міфологізації суспільних процесів. На думку дослідників, це був давній і надзвичайно ефективний прийом, споріднений з карикатурою і байкою [48, с.31]. Це підтверджується словами одного із студентів того часу, в майбутньому відомого літературознавця С. Крижанівського, який відмічає, що вся біда була в тому, що «здебільшого ми в ці стереотипи вірили, рівень нашої наївності і довірливості був тотожний рівню нашої дурості» [38, с.19].

Незважаючи на небезпеку бути виключеними із інституту, на посилення політичного контролю, переслідувань і репресивні заходи, частина студентів і у другій половині 1920-х рр. наважувалася обговорювати і давати свої оцінки питанням внутрішньополітичного життя, а також проводити своїх кандидатів на виборах профспілок, виступаючи тим самим проти намічених завчасно комосередками кандидатів. Такі оцінки і дії не залишалися непоміченими, оскільки на цей час система збору і аналізу інформації різними гілками партійно-державного апарату про настрої в суспільстві, про ставлення різних його прошарків до дій влади стала регулярною. Крім того, допомагали виявляти «неблагонадійних» і «пильні» однокурсники, які писали доноси в різні інстанції. Академік С. Єфремов писав, що «тепер, правда, кажуть «заява», а не «донос» – слів бояться» [2, с.139]. Як зразок можна навести заяву студентів I курсу агрономічного факультету Харківського геодезичного і землепорядного інституту, в якій відмічалось, що вже на перших зборах факультету виникла згуртована група – ініціативне ядро всієї «ідеологічно невитриманої, міщанської частини студентства» [19, арк.108], які на виборах різко критикували кандидатури партійців, комсомольців і пропонували інші. Ця група «протягом 1927-28 навчального року ... намагалася розкласти студентську масу як у політичному відношенні, завжди протиставляючи себе партійній, комсомольській і профсоюзній організації Інституту, так і у академічній роботі» [19, арк.108].

Спотворенням фактів радянської дійсності і спробою антиреволюційної пропаганди на практичних заняттях називали висловлювання студентів про те, що «в СРСР експлуатують ро-

бітників сильніше, ніж за кордоном», що «ми тримаємося лише на терорі», що «наш суд до робітників строгіший, ніж суд капіталістичних країн до закордонних робітників». Цих висловів, а також зауваження про те, що «комуністи – підлабузники і неблагоннадійна група людей» вистачило для того, щоб виключити «ідеологічно невтриманих» студентів з інституту з оголошенням в пресі.

Така ж доля чекала студентів, які наважувалися проголосувати проти рішення загальних зборів чи стати на захист своїх однокурсників, особливо коли їх звинувачували в опозиційних поглядах. Наприклад, коли студент III курсу Харківського інституту народного господарства Цукерник Н.С. на загальних зборах, які засуджували 13 «опозиціонерів», насмілювався голосувати проти пропозиції виключити із інституту двох із них, а також проти доповнення до резолюції про міжнародне та внутрішнє становище, де студенти закликалися на боротьбу з контрреволюційною троцькістською опозицією, то відразу ж після цього «зухвалого» вчинку на одного опозиціонера в інституті стало більше. І ніякі доводи не допомогли йому – ні заява до Правління ХІНГ, в якій він присягнувся у відданості ідеям партії і приєднувався до зазначеного доповнення, і запевнення, що він «вважає троцькістську опозицію за контрреволюційну і готовий вкупі з усім пролетарським студентством й працюючими підтримувати всі заходи Радянської влади й партії, що їх скеровано на боротьбу з цією опозицією» [73, арк.35].

2 лютого 1929 р. на засіданні Правління ХІНГ Цукерника Н.С. разом із іншими студентами було виключено за те, що вони «вносили вредні «політичні хитання» у товариство студентів і тим послабили виховну роль радянської школи...» [73, арк.36]. Згодом неблагоннадійного студента було заарештовано органами ДПУ і приєднано до групи студентів «опозиціонерів» цього ж інституту – С.Р. Радовильського, Р.Й. Лубенського, П.В. Новгородцева та інших, арештованих дещо раніше за розповсюдження друкованої листівки про хворобу Л. Троцького і проведення антирадянської агітації [23, арк.15,22].

Дійсність давала досить прикладів виключення студентів саме через незгоду з думкою партосередку, але в кінці 1920-х рр. частина «опозиціонерів» все ж була звільнена з-під арешту і навіть отримала можливість закінчити навчання після каяття і подання відповідних апеляцій до влади, наприклад, згаданий нами Н.С. Цукерник. Нерідко після відновлення у правах студентів, колишні «опозиціонери» доводили свою відданість ідеям партії тим, що самі рішуче «чистили» студентські ряди від «чужих». Так, виключеного у 1928 р. з партії «опозиціонера-троцькіста», секретаря комсомольського осередку Київського інституту народного господарства

С.Й. Броневого (батька народного артиста Росії Леоніда Броневого), не тільки захистили від переслідувань, але й взяли на роботу до ... ДПУ. Згодом С.Й. Броневи з гордістю відзначав, що «працюючи в ДПУ в Києві, брав активну участь у розгромі троцькістської опозиції, особисто заарештовуючи троцькістів, які очолювали опозицію в Інституті народного господарства та втягнули мене до опозиції» [29, с.10].

Крім тиску і переслідування «неблагоннадійних», влада поставила перед партійними і комсомольськими осередками ВНЗ завдання «боротьби з буржуазною ідеологією» було питанням №1 протягом 1920-х рр. у роботі цих осередків, яким пропонувалося на загальних зборах викривати прояви «буржуазної ідеології», а серед студентства організувати марксистські гуртки, вести постійну роботу щодо підризу авторитету немарксистських професорів, протиставляти на кожній лекції «буржуазним теоріям свою теорію революційного марксизму», не соромитись того, що не завжди вдається глибоко обґрунтувати зауваження, тощо [75, арк.11].

Нейтралізація «негативного» впливу професури на студентство була проблемою, на вирішення якої мобілізувалися не лише партійні і комсомольські осередки вищих навчальних закладів, представники студкомів та профспілок, а й представники райпарткомів і Головополітосвіти. Пропонувалося організувати міцні групи протидії «професурі старого зразка, які часто читають лекції, що суперечать духу радянського будівництва і розумінню істинно соціалістичної науки» [18, арк.13]. Розуміючи, що «від корови не можна очікувати канарейкового співу», пропонувалося створювати організаційно міцні гуртки – групи студентів, які б могли збивати старих професорів в той час, коли вони читали лекції не відповідно до «соціалістичного напрямку». Представники влади розуміли, що партійні студенти, в основному, мають досить низький рівень знань і тому їхні виступи проти професорів можуть не лише не змінити ситуацію, а й бути небезпечними, оскільки «студент, що перебиває викладача під час спору, не відчуває під собою твердого ґрунту і професор його легко перемаже» [18, арк.13]. Для успіху подібних виступів визнавалося за необхідне організувати спеціальну групу студентів під наглядом осередку. Таких, спеціально вишколених молодих людей, використовували не лише для протидії викладачам на лекціях, а й для впливу на безпартійне студентство на зборах, мітингах. Відомий український літературознавець і критик, проф. Ю. Кобилицький згадував, що у роки його навчання у Київському ІНО окремим комсомольцем доручалось вивчати напам'ять цілі сторінки праць В.І. Леніна для протистояння у дискусіях політичним опонентам. І тоді «такі комуністи – лєнінці, від-

штовхнувши троцькістського балакуна з трибуни, шпарили цитатами, як з кулемета, під аплодисменти робітфаківців. А бувало й так, що дискусії переносились на площу перед університетом, забруковану тоді буличником, що ставав часто аргументом в руках робітфаківців...» [32, с.117-118].

Звичайно ж, представники влади і в кінці 1920-х рр. були стурбовані тим, що професори «обробляють» студентів і дуже часто траплялися випадки, коли «студент на першому курсі виступає проти неокласиків¹, а вже на третьому курсі підтримує їх [28]. Більше того, студенти відкрито демонстрували своє співчуття викладачам, звільненим з-під арешту, наприклад, у Житомирському ІНО група студентів III курсу, у тому числі і комсомольців, зустріла оплесками викладача, заарештованого у справі СВУ і згодом звільненого [61, с.2].

Як видно із спогадів Г. Костюка, у ВНЗ не вся молодь була покірною, частина все ж намагалася протистояти необґрунтованим вказівкам партосередків і пасивності більшості [37, с.146]. Жорстока реальність наштовхувала багатьох на крайові роздуми і навіть дії. Так, студент Дніпропетровського інституту народної освіти Заборовський, протестуючи проти виключення із комсомолу свого товариша М. Галушки, не зрікся від нього на зборах осередку і подав заяву до бюро, в якій написав: «Прошу мене виключити із комсомолу і дати можливість вільно мислити» [47, с.35]. Причому на загальних зборах його підтримали і проголосували за залишення в комсомолі 135 студентів. В Одеському політехнічному інституті під час виборів до Рад у 1929 р. «систематично зривалися гасла, стінгазети, плакати, накази», явка на студентські збори не перевищувала 40%, а на студентські вечори взагалі з'являлося менше десятка студентів [57, с.32-33]. Навіть серед студентів-парттисячників фіксувалися «чужі» настрої типу: «Не чіпайте мене, я хочу учитись», «Кінчу інститут – вийду з партії» [63, с.20].

Та в ті часи більшість все ж намагалася не втручатися в перебіг подій, бо всі прояви індивідуальності, власне бачення і аналітичне ставлення до дійсності, а особливо публічне висловлювання своїх поглядів не пробачалося і відразу ж характеризувалося як «збочення вправо», «троцькізм». «Я ніколи й нікому не висловлюю оцих своїх думок, тому що я комсомолец, а комсомо-

льцеві за це може дуже гарно перепасти як прихильникові правих...» [21, арк.168] – записав у щоденнику студент Харківського зоотехнічного інституту М.Я Афанасьєв 26 листопада 1929 р. Студенти боялися відкрито робити самі невинні речі, наприклад, у цьому ж щоденнику читаємо: «Після вечері взявся малювати Франка, але не закінчив, тому що боявся, щоб ніхто не побачив, чим я займаюсь...» [21, арк.168]. А підтримувати тих, на кого обрушувався шквал критики, було ідентичним з визнанням себе «опозиціонером» чи «контрреволюціонером», тому все частіше в документах можна зустрітись з мовчазною підтримкою більшістю безпідставних дій партосередків, „трійок“, „легкої кавалерії“ та інших інстанцій, створених для «очищення» від «неблагонадійних». Істинні судді були далеко, а в інститутських аудиторіях сиділи і піднімали руки «за» самі звичайні, вже майже радянські студенти. Завершувалося формування наймасовішого типу молоді у ВНЗ – конформістського. Це прекрасно видно із листа студента робітфаку імені Першого травня при Харківському сільськогосподарському інституті Г.М. Світайла до Головпрофосу, який так оцінює мотиви свого виключення: «Трійка упереджено поставилась до мене і під її впливом однокласники, даючи мені характеристику, не могли голосувати інакше тому, що боялися бути вичищеними, як і я. Навіть деякі товариші в приватній розмові при свідках висловлювались: «Щоб і мене викинули, якщо буду «за» голосувати...» [70, арк.357]. Тому з кожним роком зустрічалося все менше випадків бажання відкрито критично осмислювати все, що відбувалося навколо, але й мовчання в той час також не заохочувалося – така позиція характеризувалася як «примиренство». «Студент революції» гнівно вимагав не виявляти короткозорості і карати примиренців, щоб не траплялося випадків приховування інформації щодо «непевних» студентів. Наприклад, секретаря виконбюро Гусака, який «знав про те, що на робфаці вчиться Тарабан, батька й брата якого розстріляли за бандитизм» і не повідомив про це куди слід, пропонувалося обов'язково покарати [60]. Як слушно відмітив А.Ю. Рожков, атмосфера загальної підозрливості диктувала жорсткі правила гри: якщо сьогодні когось не викриєш ти, завтра викриють тебе [55, с.254]. Тому і голосували, і засуджували, і вичищали, а згодом і самі ставали «ворогами» і об'єктами такої ж моральної екзекуції.

Слід також зазначити, що поширення критичних настроїв серед студентства і професури стосовно практичних заходів радянської влади спонукало останню у серпні 1928 р. направити до всіх ВНЗ України таємне розпорядження, в якому вимагалось від ректорів повідомляти Народний Комісаріат освіти про політичний стан ВНЗ періодично, в таємному порядку два рази на рік (у жовтні і квітні), а також пропонувалося

¹ Неокласики – група українських поетів і письменників 1920-х рр. (М.Драй-Хмара, М.Зеров, Ю.Клен (О. Бургарт), М.Рильський, П.Філіпович), які відмежовувалися від так званої пролетарської культури, прагнучи наслідувати мистецтво минулих епох, віддаючи перевагу історико-культурній та морально-психологічній проблематиці.

«повідомляти про настрої лектури і студентства в окремих важливих випадках незалежно від встановленого терміну» [11, арк.5].

«Якийсь жах, непроглядний морок запанував, в якому загинули всі й матеріальні, й моральні цінності. Докотилися вже до самого краю, а далі нікуди вже падати» [2, с.139], – записав у щоденнику академік С. Єфремов, оцінюючи ситуацію, що склалася у вищій школі наприкінці 1920-х рр. Вихід із цього «непроглядного мороку» бачився деяким студентам у самогубстві, наприклад, в Одеському сільськогосподарському інституті за чотири місяці трапилося п'ять самогубств [57]. Були самогубства і в інших ВНЗ та «пролетарське студентство розглядає цей жест як спробу підірвати нашу роботу в справі перевірки студентських лав» [25]. Так, коли студент ІУ курсу мехфаку Київського політехнічного інституту П. Богун повісився, довідавшись про наміри виключити його з інституту, як чужий елемент, в газеті цього інституту писалося: «Нас не залякає петлюривець, що стратив собі життя... Справжній пролетарський студент не повинен боятися перевірки, а навпаки, він повинен підсилити свою участь в роботі щодо перевірки» [25]. Заступник наркома освіти УСРР А.Т. Приходько відмічав, що самогубства були наслідком свавілля перевірочних комісій у ВНЗ [74, арк.148]. А в періодиці їх оголошували «дезертирами з загального фронту» і закликали «поставити це питання перед всією студентською організацією на весь зріст і зробити з цих фактів потрібні політичні висновки» [57].

Таким чином, студентський світ 1920-х рр. був надзвичайно різнобарвним і характеризувався різноманітністю позицій, поглядів, оцінок дійсності. В його структурі були штучно виокремлені два полюси: «свої» студенти з захисним яр-

ликом «пролетарського походження» і їхні антиподи, іменовані публіцистикою кінця десятиліття «вовками в овечій шкурі», які заважають будувати нове життя і яких потрібно «виявити» і «вичистити» з навчального закладу. Навіть «свої» виявилися далеко не монолітними, від їхніх лав постійно відколювалися всілякі «політичні дворушники», «агенти капіталістичних елементів», тобто ті, хто не лише насторожено сприймав радянські нововведення в сфері освіти, а й продемонстрував свою здатність на рішучі дії. Молодь, яка не бажала бути бездумним і мовчазним реалізатором пролетарського світогляду і яку пригнічували «стандартні фрази виступів, мертвечина, без живого просвіту думки...» [26, с.180], потрапляла до категорії «неблагонадійних», або «чужих» і під виглядом «соціально-ворожих» вичищалась з інститутів. Усі вони не відповідали обґрунтованому в історіографії і закріпленому в масовій свідомості офіційному образу нового, радянського за суттю студента, який став наочним втіленням теоретичної концепції «нової людини» – смислового стрижня виховної системи радянського суспільства. Цей офіційний образ протягом десятиліть ніс на собі чітко виражене ідеологічне навантаження – студент уявлявся романтиком і активістом, майже виключно пролетарського походження, який, переборюючи всі матеріальні негаразди, поєднуючи навчання з активною громадською роботою, з ентузіазмом підтримує рішення влади на мітингах і демонстраціях і енергійно втілює їх в життя. В дійсності різнобарвний студентський світ першого радянського десятиліття був далекий від такого штучно створеного стереотипного міфічного образу. Це прекрасно демонструють нам численні документи, що і дають можливість розглядіти реальну молоду людину в реальному оточенні.

1. Академик Иван Николаевич Буланкин. 1901–1960. – Харьков: Автоэнергия, 2004. – 408 с.
2. Балабольшенко А. Сергій Єфремов. Повернення із забуття / А. Балабольшенко // Київська старовина. – 2006. – №5. – С.107-147.
3. Бруновский В. Дело было в СССР. Странички из воспоминаний бывшего «смертника» / В. Бруновский // Архив русской революции. – Т.19-20. – М.: Терра, 1993. – С.5-157.
4. Вестник эмигранта (Варшава). – 1922. – №14 (1 августа). – С.7.
5. Вища школа Української РСР за 50 років. – Ч.1(1917 – 1945 рр.). – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1967. – 395 с.
6. Вовки в овечій шкурі. Список четвертий // Комсомолец України. – 1929. – 16 січня.
7. Вовка геть з комсомолу // Комсомолец України. – 1929. – 11 січня.
8. 25 января 1923 года // Стремление. Студенческий журнал. – Москва, 1923. – №1. – С.8.
9. Выходцева И.С. Концепт «свой – чужой» в советской словесной культуре (20-30-е гг.). Дис. ... канд. филол. наук / И.С. Выходцева. – Саратов, 2006. – 184 с.
10. ГДА СБ України, Харків. – Спр.015151.
11. Державний архів Житомирської області. – Ф.Р-98. – Оп.1. – Спр.18.
12. Державний архів Полтавської області. – Ф.Р-495. – Оп.1. – Спр.1.
13. Державний архів Полтавської області. – Ф.Р-495. – Оп.1. – Спр.8.
14. Державний архів Полтавської області. – Ф.1867. – Оп.1. – Спр.13.
15. Державний архів Харківської області. – Ф.П-1. – Оп.1. – Спр.405.
16. Державний архів Харківської області. – Ф.П-1. – Оп.1. – Спр.480.
17. Державний архів Харківської області. – Ф.П-1. – Оп.1. – Спр.875.

18. Державний архів Харківської області. – Ф.П-1. – Оп.1. – Спр.885.
19. Державний архів Харківської області. – Ф.Р-5645. – Оп.3. – Спр.1.
20. Державний архів Харківської області. – Ф.Р-6452. – Оп.2. – Спр.1069.
21. Державний архів Харківської області. – Ф.Р-6452. – Оп.6. – Спр.583.
22. Державний архів Харківської області. – Ф.Р-6452. – Оп.6. – Спр.594.
23. Державний архів Харківської області. – Ф.Р-6452. – Оп.6. – Спр.621.
24. Державний архів Російської Федерації. – Ф.А-2306. – Оп.18. – Спр.28.
25. Дефі Ф. Замість некролога / Ф. Дефі // К.П.І. Газета пролетарського студентства, професури та службовців Київського політехнічного інституту. – 1929. – № 80.
26. Гуменна Д. Дар Евдотії. Испит пам'яті / Д. Гуменна. – К.: Дніпро, 2004.–Кн.1.–517 с.
27. Звігальський Я., Іванов М. Професійна освіта на Україні / Я. Звігальський, М. Іванов. – Харків: Видво НКО УСРР, 1927. – 410 с.
28. Злодії що вкрали студентські квитки // Комсомолец України. – 1929. – 14 лютого.
29. Золотарьов В. Секретно-політичний відділ ДПУ УСРР: справи та люди / В. Золотарьов. – Харків: Фоліо, 2007. – 319 с.
30. Зусик Д. Итоги анонимной переписи студенчества г.Харькова / Д. Зусик // Студент революции. – 1923. – №7-8. – С.5-12.
31. Квакин А.В., Постников Е.С. Завоевание высшей школы. Профессорско-преподавательский состав и студенчество России в пореволюционное время (1917 – конец 1930-х годов) / А.В. Квакин, Е.С. Постников. – Москва: Издательский дом «Ветераны спецслужб». Научный журнал «Экономика-Право-Политика-Безопасность», 2009. – 528 с.
32. Кобилецький Ю. Даль махне крилом / Ю. Кобилецький. – К.: Радянський письменник, 1985. – 156 с.
33. Комарніцький О.Б. Студентство Кам'янець-Подільського інституту народної освіти в період репресій (20-ті роки ХХ ст.) / О.Б. Комарніцький // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Науковий збірник: Серія історична та філологічна. – Вип. VI. – 2009. – С.52-60.
34. Коммунист. – 1922. – 1 апреля.
35. Корнійчук О. Неиссякаемый источник вдохновения / О. Корнійчук // Корнійчук О. Зібрання творів у 5-ти томах. – Т.5. – К.: Наукова думка, 1988. – 439 с.
36. Корнійчук О. Твори в 5-ти т. / О. Корнійчук. – Т.5: Публіцистика. – К.: Дніпро, 1968. – 443 с.
37. Костюк Г. Зустрічі і прощання. Спогади у двох книгах / Г. Костюк. – Кн.1. – К.: Смолоскип, 2008. – С.146.
38. Крижанівський С. Спогад і сповідь з ХХ століття / С. Крижанівський. – К.: Стилос, 2002. – 240 с.
39. Лейкин С. Донецкая молодёжь в пролетарской революции / С. Лейкин. – Харьков; Одесса, 1930.
40. Лирика 20-х г. (1917-1929). – М.: Советский писатель, 1975. – 685с.
41. Майстрах К.В. Первый курс в Харьковской медицинской академии / К.В. Майстрах // Медичний університет. – 2001. – 13 березня.
42. Маслов С.С. Россия после 4 лет революции / С.С. Маслов. – Кн.2. – Париж: Русская печать, 1922. – 207 с.
43. Москвин М. Хожение по вузам: Воспоминания комсомольца / М. Москвин. – Paris: YMSA – PRESS, 1933. – 190 с.
44. «Нелегальное празднование» // Стремление. – М., 1923. – №1. – С.36.
45. Нитченко Д. Від Зінькова до Мельборну / Д. Нитченко // Березиль. – 1992. – №3-4. – С.63-143.
46. Олицкая Е. Мои воспоминания / Е. Олицкая. – Frankfurt/Main, 1971. – Т.1.
47. Оплесками «боряться» з правою ідеологією // Студент революції. – 1930. – №9. – С.34-35.
48. Орлов И.Б. Образ нэпмана в массовом сознании 20-х гг.: мифы и реальность / И.Б. Орлов // Новый исторический вестник. – М., 2002. – №1 (6). – С.29-42.
49. Осьмачка Т. Мої товариші / Т. Осьмачка // Березиль. – 1996. – №3-4. – С.95-134.
50. Постников Е.С. Российское студенчество в условиях новой экономической политики / Е.С. Постников. – Тверь: Тверской государственный университет, 1996. – 188 с.
51. Правда. – 1923. – №7.
52. Прилуцький В.І. Небільшовицькі молодіжні об'єднання в УСРР в 20-ті роки / В.І. Прилуцький. – К.: АН України, Інститут історії України, 1993. – 59 с.
53. Прилуцький В.І. Участь студентства УСРР в суспільно-політичному та культурному житті в 1920-ті роки / В.І. Прилуцький // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2007. – №16. – С.147-162.
54. Раев М. Таргани в шпарах / М. Раев // Студент революції. – 1929. – №5-6. – С.32-33.
55. Рожков А.Ю. В кругу сверстников. Жизненный мир молодого человека в советской России 1920-х годов / А.Ю. Рожков. – Т.1. – Краснодар: Перспективы образования, 2002. – 408 с.
56. Ряппо Я. Радянське студентство / Я. Ряппо. – Харків: Держвидав України, 1928. – 48 с.
57. Светов С. Чого навчає Одеса / С. Светов // Студент революції. – 1930. – №3. – С.28 – 35.

58. Сорокин П. Современное состояние России / П. Сорокин. – Прага: Линва, 1922. – 107 с.
59. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования / Ю.С. Степанов. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1997. – 824 с.
60. Студент революції. – 1930. – №10. – С.30.
61. Сумний О. Студентство в культурнонаціональному будівництві / О. Сумний // Студент революції. – 1930. – №8. – С.1-4.
62. Тріпутіна Н. Вірність покликанню. Черкес Даниїл Самойлович / Н. Тріпутіна // Реабілітовані історії. Харківська область: Книга перша. – Ч.2. – К., Харків: Оригінал, 2008. – С.160-167.
63. Троїцький В. За ідейність кадрів / В. Троїцький // Студент революції. – 1930. – №6. – С.17 – 21.
64. Университетская годовщина // Студенческие годы. – Прага, 1923. – №3. – С.32.
65. Утевский А.М. Начало пути / А.М. Утевский // Университеты. – 2005. – №3. – С.63-75.
66. Хвильовий М. Я (Романтика) «Цвітові яблуні» / М.Я. Хвильовий // Хвильовий М.Я (Романтика). – К.: Школа, 2008. – С.45-61.
67. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.166. – Оп.2. – Спр.1077.
68. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.2. – Спр.1573.
69. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.4. – Спр.680.
70. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.4. – Спр.703.
71. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.4. – Спр.710.
72. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.4. – Спр.714.
73. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.8. – Спр. 42.
74. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.9. – Спр.52.
75. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1075.
76. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1513.
77. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1908.
78. ЦДАГО України. – Ф.269. – Оп.1. – Спр. 85.
79. Чалий С. Жони професорські / С. Чалий // Вісти. – 1922. – 17 лютого.
80. Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні у 1920-ті рр. / В.В. Ченцов. – Тернопіль: Збруч, 2000. – 482 с.
81. Шапіро Д. Людина виключно порядна / Д. Шапіро // Академик Иван Николаевич Буланкин. 1901–1960. – Харьков: Автоэнергия, 2004. – С.57.
82. Юркевич Ю.Л. Минувшее проходит предо мною... / Ю.Л. Юркевич. – М.: Возвращение, 2000. – 256 с.

РЕЗЮМЕ

«ПРОШУ ИСКЛЮЧИТЬ МЕНЯ ИЗ КОМСОМОЛА И ДАТЬ ВОЗМОЖНОСТЬ СВОБОДНО МЫСЛИТЬ»: СТУДЕНЧЕСКИЕ ВЫЗОВЫ ПОЛИТИКЕ «ПРОЛЕТАРИЗАЦИИ» ВЫСШЕЙ ШКОЛЫ УКРАИНЫ В ПЕРВОЕ СОВЕТСКОЕ ДЕСЯТИЛЕТИЕ

Рябченко О.Л. (Харьков)

В статье на основе широкого круга архивных источников и разного рода его – документов анализируются формы и методы студенческих протестов против политики пролетаризации высшей школы, рассматриваются методы влияния на беспартийное студенчество. Делается вывод, что студенчество 1920-х гг. было далеко не таким монолитным и сплоченным, как это представлено в историографии и размежовывалось властью на «своих» по духу и «чужих», которые постоянно преследовались.

Ключевые слова: студенчество, пролетаризация, «свои», «чужие», студкомы, «чистки», конформисты.

SUMMARY

“I ASK YOU TO EXPEL ME FROM KOMSOMOL AND GIVE ME AN OPPORTUNITY TO THINK FREELY”: STUDENTS’ CHALLENGE TO THE PROLETARIANIZATION POLITICAL OF HIGHER SCHOOL OF UKRAINE IN THE FIRST SOVIET DECADE

O. Ryabchenko (Kharkiv)

In the article the forms and methods of students’ protests against the proletarianization policy of higher school are analyzed on the basis of a wide variety of archives sources and ego-documents, the methods of influence on non-party students are examined. It is concluded that in 1920s the students were not so solid and

united as it is represented in historiography and they were delimited as spiritually “close” people and “alien” people who were constantly persecuted.

Key words: the students, proletarianization, “close” people, “alien” people, studcom, purge, conformists

УДК 94(437.6) «1918/1919»:321.013

PROUHORSKÉ ŠTÁTOPRÁVNE A NÁRODNOPOLITICKÉ KONCEPCIE NA ÚZEMÍ SLOVENSKA V ROKOCH 1918 – 1919

Ďurišin M. (Prešov)

У дослідженні висвітлюється політична ситуація на сьгоднішній словацькій території протягом 1918-1919 р. у контексті словацько-угорських відносин. Насамперед, мова йде про проугорські національні і конституційні концепції, що були породжені або утвердилися в межах словацької території. Ці концепції перебували в конфронтації зі словацькою політичною програмою, що вбачала словацьке національне майбутнє в чехословацькій державності. Це відноситься до багатьох політичних програм, що мали на меті утримання або відновлення територіальної цілісності Угорщини. Ці програми формувалися з різних джерел і мали різне політичне підґрунтя і міжнародний контекст. Були такі концепції, впливаючі з внутрішніх джерел, що створювали ризик для застосування словацької національної ідеї. Ці концепції також вступали в протиріччя з програмою Словацького національного комітету з чехословацькою конституційною орієнтацією, або ж безпосередньо загрожували цілісності словацької нації, акцентуючи увагу на місцевих відмінностях і поширюючи теорію автономної „слов'яцької нації“ на сході Словаччини, що, в остаточному підсумку, призвело до виникнення Словацької Народної Республіки в 1918 р. Реальна загроза незалежному словацькому майбутньому була представлена мімікрією проугорських політичних концепцій під більшовицьку ідеологію, що припускала ревізійські наміри, які містили ідею панування Угорщини в Центральній Європі, досягнути або шляхом військової інтервенції, або через формування маріонеткового державного утворення – Словацької Радянської Республіки в 1919 р. Протягом 1918-1919 р., навіть при відносно розповсюдженному впливі проугорських концепцій, жодна з них у цілому реалізована не була. Не існувало можливостей ні до відновлення угорських історичних кордонів через протидію великих держав, особливо Франції, з одного боку, і в зв'язку з виникненням ідеї національної специфіки словацької нації, вираженої в прямій підтримці чехословацької державності з іншого боку.

Ключові слова: Історія Словаччини 1918-1919 рр., словацько-угорські відносини, угорська зовнішня політика, іредентизм, ревізійнізм, Словацька народна республіка 1918 року, Словацька Радянська Республіка 1919 року, Віктор Дворжак, Мігай Карої.

Obyvatelia strednej a východnej Európy prežívali epilóg prvej svetovej vojny veľmi intenzívne až dramaticky, no s o to väčšími očakávaniami do budúcnosti. Prehru rakúsko-uhorskej monarchie vo vojne vnímali takmer všetky jej národy ako veľkú príležitosť pre zmenu ich postavenia v Európe. V závere roku 1918 tak dochádza k zvýšenému nacionálnemu pohybu, ktorého mohutnosť a politický vplyv primáli Dohodu k myšlienke rozpadu Rakúsko-Uhorska a vzniku nových štátov.

Pre našu problematiku nás najviac zaujíma, ako sa k novej medzinárodnej i vnútro politickej situácii postavili príslušníci slovenského, maďarského a čiastočne českého národa a ich politickí reprezentanti. Každý z týchto národov v zmenenej situácii nanovo národnopoliticky a štátoprávne projektoval koncept svojej budúcnosti a podnikal kroky pre jeho optimálne zabezpečenie.

Maďarské politické špičky v kritických chvíľach fatálnej prehry Rakúsko-Uhorska potrebovali najskôr roztrhnúť rakúsko-uhorský zväzok a pokusom o sformovanie novej tváre

uhorskej štátnej identity zabrániť odstredivým tendenciam nemaďarských národov, z ktorých väčšina pred vojnou mimouhorsky vôbec neuvažovala, práve naopak – prejavovala lojalitu, prípadne politickú pasivitu.

Pre územie dnešného Slovenska, ktoré bolo od 13. storočia stabilnou súčasťou uhorského kráľovstva, sa núkalo niekoľko alternatív, z nich však dve sa ukázali ako najzávažnejšie – konštituovanie Československej republiky a snaha o záchranu integrity Uhorska.

Zhoršujúca sa vojenská, vnútro politickej aj hospodárska situácia prispela k tomu, že na jej sklonku zosilnel aj na Slovensku politický prúd, podporujúci vytvorenie spoločného československého štátu. Známých štrnásť bodov amerického prezidenta Wilsona vyhlásených 8. januára 1918 deklarovalo najslobodnejšiu možnosť autonómneho vývoja všetkých národov monarchie. Toto stanovisko zaviedlo do medzinárodného práva nový – významný princíp. Avšak k ozajstnému zvratu situácie došlo až na jar roku 1918. Po prezradení tajných rokovaní mladého rakúsko-